

Юрій Данилець^{1} – Ужгород*

Римо-католицька церква на Закарпатті в умовах радянської релігійної політики (1959–1964 рр.)

Постановка проблеми. Закарпаття, включене до складу Української РСР у 1945 р., увійшло в радянську дійсність з надзвичайно строкатою й густою конфесійною мережею, яка не мала аналогів у жодному іншому регіоні республіки. Станом на початок 1960 рр. в порівняно невеликій за населенням області (близько мільйона осіб) діяло понад п'ятсот п'ятдесят зареєстрованих релігійних об'єднань шести конфесій – православної, реформатської (кальвіністської), римо-католицької церков, юдейського культу, євангельських християн-баптистів та адвентистів сьомого дня². Римо-католицька церква (РКЦ) посідала в цій мережі особливе місце: за кількістю громад і духовенства вона перевищувала аналогічні показники всіх інших областей УРСР разом узятих³, а її вірники – переважно угорці, словаки та німці – становили специфічну, етнічно й мовно відокремлену від решти населення групу, що додатково ускладнювало завдання радянської антирелігійної політики.

Період 1959–1964 рр. є особливо показовим для вивчення взаємин влади й РКЦ Закарпаття: саме на ці роки припадає хрущовська кампанія посилення антирелігійного тиску, кульмінацією якої стала постанова Ради Міністрів СРСР від 16 березня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу»⁴,

^{1*} Юрій Данилець – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, етнології та культурології, ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород); e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0003-0592-3907>

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4648, оп. 4, спр. 338, арк. 118–119.

³ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 291, арк. 124.

⁴ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 308, арк. 78.

а завершується період – рішеннями II Ватиканського собору (1962–1965 рр.), перші наслідки яких (перехід богослужіння з латини на національні мови) вже фіксувалися закарпатським уповноваженим у звіті за 1964 р.⁵ Порівняльний регіональний контекст дає змогу точніше оцінити масштаб описаних процесів. Якщо в сусідніх областях Західної України та на Правобережжі (Львівській, Тернопільській, Хмельницькій, Вінницькій) РКЦ становила відносно нечисленну й компактну меншість, то в Закарпатті вона була однією з трьох провідних конфесій регіону поряд із православною та реформатською церквами, а її вірники – здебільшого угорці й словаки – мали додаткову, порівняно з іншими областями, культурно-мовну автономію, що ускладнювало як пряму атеїстичну пропаганду (яка велася переважно українською чи російською мовами), так і встановлення довірчих стосунків між радянським активом і церковною громадою.

Метою статті є комплексна реконструкція становища РКЦ Закарпаття в означений період на основі широкого корпусу неопублікованих архівних джерел – як інституційної статистики та адміністративних практик тиску влади, так і повсякденних релігійних практик духовенства й вірників, стратегій пристосування церкви до радянської дійсності та форм опору «знизу».

Історіографія та джерельна база. Найбільш ґрунтовно проблему становища РКЦ Закарпаття в умовах радянської антирелігійної політики розробила Л. Капітан, яка на основі широкого масиву документів ЦДАВО України та ЦДАГО України дослідила як стратегії пристосування закарпатського римо-католицького кліру й вірників до умов тоталітарного режиму, так і, докладніше, специфіку становища РКЦ краю в період «десталінізації» та нового загострення гонінь на Церкву кінця 1950-х – початку 1960-х рр. у своїй докторській дисертації⁶. Саме праці Л. Капітан на сьогодні становлять найповніше та найбільш джерельно

⁵ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 354, арк. 172.

⁶ Капітан Л. Закарпаття повоєнного періоду: проблеми етнокультурного розвитку у контексті радянзації краю, 1945–1964 рр.: дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 2013. С. 248–281.

обґрунтоване дослідження закарпатського виміру проблеми⁷. Загальноукраїнський контекст державної політики щодо РКЦ у 1959–1964 рр., у який органічно вписується й закарпатський матеріал, висвітлив В. Войналович. Він простежив на республіканському рівні тенденції згортання мережі парафій, посилення контролю за духовенством та антикатолицьку спрямованість релігійної політики зазначеного періоду⁸. Комплексний нарис історії РКЦ Закарпаття 1944–1964 рр. запропонувала також К.-Ш. Ферков, яка, спираючись на архівні джерела та широкий огляд наявної історіографії, водночас сама констатує, що, попри посилену увагу дослідників до репресивної політики радянської влади щодо історичних церков краю, становище власне римо-католицької церкви Закарпаття досі висвітлене поверхово, а значний масив архівних документів залишається невведеним до наукового обігу⁹.

Джерельну базу пропонованого дослідження становлять документи двох архівів. Фонд Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР по Закарпатській області (Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО, ф. р – 1490, оп. 2) та фонд Закарпатського облвиконкому (ф. р – 195, оп. 13) містять звіти обласного уповноваженого М. Саламатіна та рішення облвиконкому про виконання законодавства про культу. Значно ширший і різноманітніший корпус джерел зберігається у фонді Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4). Це циркуляри й директиви республіканських уповноважених (П. Вільхового, К. Полонника, К. Литвина), поточне листування з обласним уповноваженим, річні та піврічні інформаційні звіти, статистичні відомості, спеціальні

⁷ Капітан Л. Антирелігійний курс влади щодо римо-католицької церкви у Закарпатті (1945–1955 рр.). *Український історичний журнал*. 2013. № 5. С. 157–168; Капітан Л. Внутрішні трансформації Римо-католицької церкви в повоєнному Закарпатті. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2013. № 3. С. 8–15; Капітан Л. Пристосування: спроби Римо-католицької церкви Закарпаття вижити. *Чорноморський літопис*. 2014. № 10. С. 87–94; Капітан Л. Етноконфесійні процеси на Закарпатті у 1944–1964 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 95. С. 79–85.

⁸ Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ, 2005. С. 633–647.

⁹ Ферков К.-Ш. Римо-католицька церква Закарпаття в умовах радянзації краю (1944–1964 рр.). *Наукові Записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна)*. 2021. Вип. 8. С. 140–163.

доповідні записки про релігійні свята, скарги вірників і духовенства. Загалом опрацьовано понад сорок архівних одиниць за 1959–1965 рр., що дає змогу простежити становище РКЦ Закарпаття в динаміці практично щорічно.

Мережа громад РКЦ Закарпаття: кількісна динаміка 1959–1964 рр.

На початок досліджуваного періоду РКЦ Закарпаття налічувала 58 зареєстрованих громад і 30 священників¹⁰. Уже протягом 1959 р. мережа зазнала помітного скорочення: за підсумками року з реєстрації було знято 8 громад: в м. Ужгороді (дві громади), с. Чинадієво, с. Драчино, с. Хомці, с. Боржава, с. Гута та с. Глибоке. Причиною пояснювалося малочисельність вірників, відсутність кворуму виконавчого органу («двадцятки») або близькість іншого діючого костелу¹¹. Підставою для цієї кампанії стало доручення республіканського уповноваженого П. Вільхового обласному уповноваженому М. Распутьку опрацювати можливості скорочення мережі РКЦ і реформатської церкви з урахуванням місцевих умов¹². Підготовлений у відповідь список із десяти громад-кандидатів на зняття з реєстрації (у т. ч. вперше в джерелах згадується громада с. Великі Геївці – 80 вірників) був схвалений П. Вільховим 20 липня 1959 р.¹³. До кінця 1959 р. в області залишалось 54 зареєстровані громади РКЦ¹⁴.

Показовим прикладом того, як приймалися конкретні рішення про закриття, є справа громади с. Драчино. У відповідь на запит голови Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР О. Пузіна обласний уповноважений М. Распутько повідомляв, що з 45 вірників-католиків громади (частина яких раніше належала до греко-католицької унії) лише близько п'ятнадцяти, переважно людей похилого віку, заперечували проти закриття молитовного будинку. Саму будівлю, розташовану за 300 метрів від житлових

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 264, арк. 184.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 271, арк. 33–34.

¹² Там само, арк. 11.

¹³ Там само, арк. 12–13; 15.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 264, арк. 184; 195–197.

будинків поруч зі свинофермою, планувалося переобладнати під силосну башту¹⁵. Цей приклад засвідчує типову логіку ухвалення подібних рішень: перевага надавалася громадам, де опір закриттю чинила явна меншість вірників, а сама культова споруда мала очевидне альтернативне господарське застосування.

Подальша динаміка мережі за офіційною статистикою уповноваженого виглядала так: на 1 січня 1960 р. – 50 громад і 14 083 вірники, на 1 січня 1961 р. – 47 громад і 14 032 вірників¹⁶, на 1 січня 1962 р. – 43 громади і формально 10 295 вірників¹⁷, на 1 січня 1963 р. – 41 громада і 26 священників¹⁸, а протягом 1963–1964 рр. мережа стабілізувалася на позначці 41 громада і не зазнавала подальшого офіційного скорочення¹⁹. Різке падіння кількості вірників між 1961 і 1962 рр. (з 14 до 10,3 тис.) пояснюється не реальним впливом вірників, а зміною самої методики обліку. Раніше до числа вірників включали всіх, чії родини до встановлення радянської влади формально належали до католицького віросповідання. З 1962 р. статистично враховувалася лише та кількість осіб, яка фактично відвідує богослужіння у дні великих свят²⁰. Показово, що порівняльна статистика за лютий 1963 р. фіксує цю розбіжність методик безпосередньо: «на день реєстрації» громад РКЦ у містах налічувалося 10 370 вірників, тоді як «на 1.1.1963 р.» – лише 6 480, тоді як у сільській місцевості показник, навпаки, дещо зріс – з 3 670 до 3 850, що уповноважений пояснював поповненням РКЦ за рахунок колишніх греко-католиків ще у 1950-х рр.²¹

Окрему увагу заслуговує занепад традиційного для закарпатських католиків місця паломництва – «Кальварії» в м. Ужгород. Якщо до 1944 р. це паломництво щороку збирало від сорока до вісімдесяти тисяч вірників, то вже у 1958 р. відвідуваність впала до приблизно трьохсот осіб, а 3 травня 1959 р., за свідченням уповноваженого, на традиційному святі не було жодної людини. Невдовзі

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 271, арк. 4–5.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 285, арк. 128.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 304, арк. 149.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 320, арк. 50–50 зв.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 336, арк. 88; спр. 338, арк. 118–119.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 304, арк. 150.

²¹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 321, арк. 171.

каплицю Кальварії передали Ужгородському університету²². Ця деталь красномовно ілюструє швидкість і глибину інституційного занепаду традиційних форм масової католицької побожності протягом лише одного десятиліття радянської влади.

Окрім зареєстрованих громад, в області продовжували фактично діяти незареєстровані католицькі об'єднання. Наприклад, у с. Богдан, с. Ділове та смт Великий Бичків Тячівського району, вірники збиралися на цвинтарях і біля каплиць у дні великих свят, не маючи власного молитовного будинку²³. Станом на 1964 р. таких груп налічувалося три, а крім того одна громада, знята з реєстрації, вірники якої продовжували таємно збиратися для молитви без священника²⁴. Найпоказовішим прикладом такого фактичного, «підпільного» виживання громади після формального зняття з реєстрації є історія костелу с. Великі Геївці: попри рішення про закриття, ухвалене наприкінці 1960 р., молитовний будинок фактично не був закритий ще принаймні до 1962 р.²⁵

Доходи церкви та духовенства: економічний вимір.

Динаміка церковних доходів дає змогу оцінити реальну життєздатність громад РКЦ незалежно від офіційних статистичних маніпуляцій із кількістю «вірників». За підсумками 1959–1962 рр. доходи церкви (каси громад) становили відповідно 33 258, 30 630, 28 087 і 29 540 крб., доходи самих священників – 24 861, 26 070, 25 218 і 23 644 крб., а доходи канторів – 2 480, 2 720, 4 007 і 3 803 крб.²⁶. Для порівняння, аналогічні показники реформатської церкви за ті самі роки були помітно вищими (57 050, 46 311, 62 127, 63 976 крб. доходів громад), що пояснюється як більшою кількістю громад реформатської церкви (81–84 проти 41–47 у РКЦ), так і специфікою організації католицького церковного господарства²⁷. Із січня 1963 р. духовенство обох найбільших конфесій області –

²² ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 271, арк. 1; спр. 264, арк. 191.

²³ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 338, арк. 119.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 354, арк. 164–165.

²⁵ ДАЗО, ф. р – 1490, оп. 2, спр. 40, арк. 21.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 321, арк. 149.

²⁷ Там само, арк. 148.

РКЦ і реформатської церкви, було переведено на тверді оклади з церковної каси, що остаточно унормувало раніше вкрай нерівномірну систему прямих виплат священникам за виконання треб²⁸.

Ще виразніше економічний вимір проступає в динаміці виконання обрядів. Кількість хрещень у РКЦ послідовно знижувалася – з 1 507 у 1958 р. до 1 466 (1959), 1 416 (1960), 1 284 (1961) і приблизно 1 220–1 245 (1962–1963)²⁹. Вінчань – з 470 (1958) до 335 (1959), 326 (1960), 281 (1961), 261 (1962) і 200 (1963)³⁰. Кількість похоронів, навпаки, залишалася відносно стабільною й навіть дещо зростала (509 у 1959 р. – 550 у 1962 р.), що уповноважений пояснював як демографічними чинниками, так і стійкістю саме поховального обряду порівняно з іншими формами релігійної практики³¹. Загалом, якщо звести доходи всіх зареєстрованих культів області (церков, релігійних груп та духовенства) за 1959–1962 рр., то сума коливалася в межах 160–182 тис. крб. щороку. Уповноважений вважав цю цифру свідомо заниженою церковниками, що приховували реальні доходи³².

Механізми та практики тиску влади на РКЦ.

Основним інструментом обмеження впливу РКЦ залишалося адміністративне зняття громад з реєстрації. Однак на практиці цей процес наштовхувався на суттєвий опір і невдоволення вірників, через що місцева влада нерідко відкладала фактичне закриття вже формально знятих з обліку молитовних будинків. Так, у 1960 р. в с. Чинадієво та в с. Глибоке костели продовжували діяти без офіційно зареєстрованого священника, оскільки місцева влада побоювалася «збуджувати почуття віруючих» різким закриттям³³. Аналогічна ситуація мала місце в с. Малі Ратівці й с. Гута, де конфлікт довкола закриття молитовних будинків набув особливої гостроти³⁴.

²⁸ Там само, арк. 150.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 285, арк. 132; спр. 321, арк. 149; спр. 338, арк. 165.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 321, арк. 149; спр. 338, арк. 165.

³¹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 321, арк. 149.

³² Там само, арк. 150.

³³ ДАЗО, ф. р – 195, оп. 13, спр. 94, арк. 17.

³⁴ Там само, арк. 5.

Найгучнішим конфліктом досліджуваного періоду стала спроба перевести костел у центрі Ужгорода в інше приміщення (запропоновано колишню православну церкву). Ініціатором виступив сам обласний уповноважений М. Саламатін, який у квітні 1960 р. обґрунтовував це розташуванням костелу в центрі міста, поруч із музичною школою, кінотеатром і будинком культури, звідки після служби виходило 400–600 вірників одночасно³⁵. Спроба перенесення викликала організований опір громади: вірники зібрали підписи й надіслали щонайменше п'ять скарг до ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та Ради у справах релігійних культів, а відвідуваність костелу в ці дні навіть зросла на 25–30%³⁶.

Окремою формою прихованого жіночого релігійного активізму, яка привернула особливу увагу уповноваженого, стала діяльність організації «ружанець» – неформального жіночого молитовного об'єднання при костелах, учасниці якого регулярно збиралися для спільної молитви поза офіційним богослужінням. За спробу організувати подібні збори адміністратора католицької церкви Я. Месароша було офіційно попереджено уповноваженим у 1959 р.³⁷.

Систематичний контроль за дотриманням законодавства про культу здійснювався через комісії сприяння місцевим Радам, створені в усіх районах області згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 16 березня 1961 р.³⁸. Серія рішень Закарпатського облвиконкому 1962–1963 рр. (№353 від 25 травня 1962 р. по Ужгородському району, №623 від 26 жовтня 1962 р. по Берегівському району, №643 від 29 грудня 1963 р. – зведене по всій області) фіксує майже ідентичний перелік типових недоліків: духовенство фактично продовжує керувати громадами замість виборних церковних органів, богослужіння відбуваються під відкритим небом і на приватних квартирах, комісії сприяння працюють незадовільно, а виконкоми на місцях не поспішають ставити питання про офіційне зняття з реєстрації тих громад, які фактично розпалися³⁹. Показово, що в Закарпатті, на відміну від інших областей, республіканське керівництво спеціально застерігало проти створення

³⁵ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 291, арк. 139–140.

³⁶ ДАЗО, ф. р – 195, оп. 13, спр. 94, арк. 18.

³⁷ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 271, арк. 36.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 308, арк. 79–80.

³⁹ ДАЗО, ф. р – 1490, оп. 2, спр. 40, арк. 18–19, 26–27; спр. 46, арк. 35–38.

в комісіях сприяння окремих секцій у справах реформатської й католицької церков – очевидно, через особливу делікатність і вибуховість цієї теми в регіоні⁴⁰.

Духовенство РКЦ: склад, конфлікти, механізми контролю

Станом на 1960 р. духовенство РКЦ Закарпаття налічувало 28 священників, усі старші сорока років, четверо з них мали науковий ступінь доктора (Я. Месарош, Б. Буяло, Т. Завадник, М. Кірман). За національним складом переважали угорці (19 осіб), значну частку становили словаки (6), був один українець, один німець і один австрієць. Вісім священників раніше притягувалися до суду⁴¹. До 1963 р. чисельність духовенства скоротилася до 26 осіб (18 угорців, 6 словаків, 1 українець, 1 німець)⁴². Таким чином, духовенство «не змінювалося, не поповнювалося», оскільки нового рукоположення на території області фактично не відбувалося.

Управління РКЦ Закарпаття мало складну й нестабільну інституційну історію, докладно реконструйовану в доповідній записці обласного уповноваженого від 31 липня 1964 р. У 1946 р. в області діяло чотири архідіяконати: Ужгородський, Виноградівський, Берегівський і Хустський, які очолювали архідіякони. На чолі єпархіального управління стояв єпископальний вікарій, архідіякон Ф. Пастор, рукоположений ще до 1944 р. одним з єпископів сусідньої Румунії (власного єпископа РКЦ Закарпаття ніколи не мала)⁴³. Подальша історія управління церквою – це фактично хроніка послідовних арештів і вимушених передач повноважень. В 1949 р. заарештований і засуджений Ф. Пастор передав повноваження вікарія Б. Буяло⁴⁴. В 1952 р. заарештований і Б. Буяло, який передав управління Є. Сегеді. Проте останній не був зареєстрований уповноваженим на цій посаді й передав функції управління Я. Месарошу, зареєстрованому лише як адміністратор (а не вікарій) церкви області⁴⁵.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 289, арк. 8–9.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 285, арк. 136.

⁴² ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 338, арк. 123.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 361, арк. 201.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 361, арк. 201–202.

У 1962 р., через хворобу, Я. Месарош передав посаду адміністратора Т. Заводнику, переведеному спеціально для цього з Мукачева до Ужгорода. Це призначення схвалили і духовенство, і радянські органи⁴⁶. За словами уповноваженого, до 1964 р. архідияконати фактично розпалися й не функціонували, хоча адміністратор час від часу продовжував звертатися за порадою до колишніх архідияконів у спірних питаннях⁴⁷.

Механізми зняття священників з реєстрації ілюструють кілька показових конфліктних кейсів. Найбільш детально задокументована історія настоятеля костелу смт Усть-Чорна П. Плакінгера, знятого з реєстрації у 1961 р. за хрещення дітей вдома у вірників віддалених сіл⁴⁸. Раніше справа П. Плакінгера розглядалася товариським судом за скаргою на його нібито «аморальну поведінку» – інтимні зв'язки з кількома жінками селища. Свідчення на суді, задокументовані уповноваженим дослівно («священнику руки цілують, а руки в нього брудні», – заявив один із учасників), засвідчують глибоке особисте, а не лише інституційне протистояння частини вірників зі своїм священником⁴⁹. Показово, що сам уповноважений визнавав рішення товариського суду «наївним і смішним» і формально зняв П. Плакінгера з реєстрації не за «аморальність», а вже пізніше – за конкретне порушення законодавства (домашнє хрещення дітей)⁵⁰. Після зняття з реєстрації П. Плакінгер написав щонайменше п'ять скарг до союзних і республіканських органів, а частина вірників наполегливо клопотала про його поновлення⁵¹. П. Плакінгер у відповідь на попередження голови селищної Ради публічно оголосив у костелі, щоб діти туди не приходили й не прикрашали квітами церковний хрест. Після чого відвідуваність дітей, навпаки, зросла, а сам хрест виявився «потопаючим у зелені та квітах»⁵².

Аналогічний, хоч і менш драматичний конфлікт мав місце довкола настоятеля костелу м. Берегово І. Моцейка, якого виконавчий орган громади звинуватив у втручанні в церковні

⁴⁶ Там само, арк. 202.

⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 361, арк. 203.

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 308, арк. 81.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 326, арк. 140–142.

⁵⁰ Там само, арк. 142.

⁵¹ Там само, арк. 142–143.

⁵² ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 343, арк. 165.

фінансові справи (тримав при собі ключ від сейфа з коштами громади) За результатами перевірки І. Моцейка було тимчасово знято з реєстрації спершу на шість місяців (1963 р.), а згодом ще на один місяць (1964 р., уже за «привласнення» коштів громади)⁵³. Подібні, хоча й менш серйозні, попередження отримали й інші священники: А. Гевелі (сміт Солотвино) – за спроби втручання у фінансово-господарські справи громади, С. Левренці (с. Холмок) – за самовільне улагодження сімейних і шлюбнорозлучних справ вірників. Він, зокрема, на прохання парафіян, відвідував їхні квартири й намагався примирити подружжя, що спричинило звернення одного з чоловіків до уповноваженого зі скаргою на невинуватене втручання священника в цивільні справи⁵⁴. Окремий сюжет, що виразно демонструє включеність органів державної безпеки в контроль за духовенством РКЦ, це спроба священника з Литви Б. Урбонаса перевестися на службу до однієї з громад Закарпаття. Республіканський уповноважений відмовив у переведенні, водночас доручивши обласному уповноваженому «повідомити про домагання Урбонаса сусідів» (тобто органи КДБ)⁵⁵. Аналогічно, отримання Радою у справах релігійних культів листа від закарпатського ксьондза угорською мовою викликало прямий наказ «прощупати настрої католицького духовенства» через КДБ⁵⁶.

Порівняно високий рівень освіченості закарпатського католицького духовенства (наявність кількох осіб із науковим ступенем доктора) контрастував із загальною тенденцією старіння кліру: оскільки нового рукоположення радянська влада фактично не допускала, середній вік священників невинно зростав, а перспектива природного, демографічного «вимирання» духовенства розглядалася уповноваженим як довгостроковий, хоч і повільний, інструмент розв'язання «католицького питання» в області.

⁵³ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 338, арк. 140; 151–152.

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 354, арк. 162.

⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 308, арк. 103–105.

⁵⁶ Там само, арк. 114.

Стратегії пристосування церкви й духовенства

Пристосуванство духовенства РКЦ Закарпаття до радянської дійсності виявлялося в кількох виразних формах. По-перше, у риторичі лояльності: священник костелу м. Свалява П. Гомоля в одній із проповідей заявляв, що «Хрущов обстоює справу миру, і папа римський обстоює справу миру», і що він «завжди молиться в церкві за папу римського і за товариша Хрущова»⁵⁷. Священник с. Довге І. Голомбош наголошував у проповіді на дружбі народів через спільну церковну громаду угорців, словаків та українців. Характерно, що на полях цього документа уповноважений власноруч дописав коротку позитивну ремарку «логічно»⁵⁸. По-друге, у частковій відмові від канонічних традицій – насамперед переході богослужіння з латинської на національні мови вірників (угорську, словацьку, німецьку), що прискорилося після рішень II Ватиканського собору. До 1964 р. в костелах не лише проповідь, а й читання Євангелія та апостольських послань відбувалося угорською, словацькою чи німецькою мовами, а в громадах змішаного національного складу – по чергово двома мовами. Наприклад, у с-щі Перечин священник А. Горват промовляв угорською і словацькою, а в с. Усть-Чорна І. Моцейко – угорською і німецькою⁵⁹. Той же священник І. Моцейко пояснював це прямо: «Латина не доходить до віруючих. І я дуже часто застосовую угорську мову, щоб віруючі розуміли релігійну службу»⁶⁰.

По-третє, духовенство активно вдавалося до «театралізації» богослужінь, особливо у дні великих свят, аби компенсувати незрозумілість латинської літургії видовищністю. Детальний опис різдвяної служби в костелі м. Ужгород фіксує послідовне включення декоративного електричного освітлення статуй Марії та немовляти Ісуса, створене «точно як у театрі»: спершу освітлювалася ніша зі статуєю Марії, оточена хвойним лісом, над якою в хмарах «ширляла» дитина-Ісус, потім поступово підсвічувався вівтар, і лише під кінець запалювалося освітлення всього залу⁶¹. Аналогічний, хоч і дещо інакший за послідовністю ефект застосовувався і в костелі

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 338, арк. 142.

⁵⁸ Там само, арк. 142–143.

⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 354, арк. 171.

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 338, арк. 143.

⁶¹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 321, арк. 161.

м. Мукачєва, і на Великдень⁶². Особливу роль у цій стратегії відігравав культ Марії: щороку проводилося понад десять свят на її честь, а травневі вечірні «літанії» тривали цілий місяць, супроводжувані діалогічним співом священника й вірників («Марія, мати Божа... – Моли Бога за нас», «Марія пречиста... – Моли Бога за нас»)⁶³. Духовенство нагороджувало Марію «найуслесливішими епітетами» – «пречиста», «непорочна», «милостива», «світліша за сонце», «цариця неба і землі», а «пристосовуючись до обстановки», навіть іменувало її «Марія Юхимівна»⁶⁴.

По-четверте, у проповідях систематично експлуатувалися сюжети про непорушність родинної віри. Зокрема характерна легенда про угорського лікаря Батяні Ласло, який на власні кошти збудував лікарню, безкоштовно лікував багатих і бідних, а на смертному одрі, скликавши дванадцятьох дітей, заповідав їм берегти віру «як зіницю ока» і передавати її своїм нащадкам; усі дванадцятєро, за словами проповіді, дотримали цього заповіту до кінця свого життя⁶⁵. Цей сюжет із незначними варіаціями фіксується у проповідях різних священників на початку 1960-х рр.⁶⁶. По-п'яте, окремі священники вдавалися до прямої полеміки з науковим світоглядом, не називаючи опонента прямо: «Все від бога... дехто твердобий читає багато книг, навчається в різних школах, а про найголовніше, про пізнання бога, забуває», – проповідував священник Г. Тевкеш у жовтні 1963 р.⁶⁷. Подібні мотиви розвивав і священник П. Гомоля, стверджуючи, що «є якась надприродна сила, яка керує природою... не ми, люди, а всемогутній бог»⁶⁸.

По-шосте, духовенство намагалося зберегти й навіть відновити традиційні форми безпосереднього контакту зі своєю паствою, насамперед практику освячення осель. Окремі священники розсилали вірникам стандартні письмові запрошення, у яких потрібно було лише вказати адресу, аби ксьондз прийшов освятити дім⁶⁹.

⁶² Там само, арк. 161.

⁶³ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 325, арк. 46.

⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 321, арк. 160.

⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 325, арк. 44–45.

⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 321, арк. 158; спр. 343, арк. 160–161.

⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 338, арк. 143.

⁶⁸ Там само, арк. 143–144.

⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 321, арк. 162; спр. 343, арк. 164–165.

Подібні прохання щороку надходили до уповноваженого й у пізніші роки. Зокрема 1964 р. з такою ініціативою зверталися вірники костелу м. Свалява⁷⁰. Ефективність цієї стратегії роботи з дітьми частково підтверджує статистика перших причасть: у 1962 р. перше причастя в католицькій церкві прийняло приблизно 135 дітей (порівняно зі 110 у реформатській церкві), а у великі свята (Різдво, Великдень) у великих міських костелах бувало по 40–60 дітей, переважно дошкільного віку⁷¹.

Релігійна практика вірників і форми опору «знизу»

Попри послідовний адміністративний тиск, рівень релігійної обрядовості серед вірників РКЦ (і населення краю загалом) залишався надзвичайно високим упродовж усього досліджуваного періоду. За даними довідки по Ужгородському району за 1961 р., у церквах усіх конфесій було охрещено 77,1% усіх народжених дітей, вінчалось 46,2% усіх шлюбів, а релігійні похорони становили 93,4% усіх померлих⁷². У масштабах усієї області сумарна обрядовість трьох головних церков (православної, реформатської, католицької) становила в 1960 р. 66,4% хрещень, 41,7% вінчань і 71,8% похоронів від загальної кількості відповідних актів, зареєстрованих РАЦС⁷³. До 1963 р. ці показники знизилися незначно й нерівномірно – по хрещеннях навіть зросли на 1%, а по похоронах – на 6,6%. Уповноважений пояснював ці цифри зміною методики обліку релігійних обрядів (з 1963 р. облік вели самі церковні органи, тоді як раніше духовенство свідомо занижувало цифри, приховуючи реальні доходи)⁷⁴.

Особливо показовою була обрядовість під час великих свят. Різдвяне богослужіння 1958 р. зібрало у 55 молитовних будинках РКЦ близько 12 тисяч вірників⁷⁵. У великодні дні костел м. Ужгород щороку приймав для освячення 650–750 кошиків із їжею (динаміка 1960–1964 рр. незмінно висока), костел м. Сваляви – 340–350,

⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 354, арк. 172.

⁷¹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 321, арк. 156–157; спр. 343, арк. 159–160.

⁷² ДАЗО, ф. р – 1490, оп. 2, спр. 40, арк. 21.

⁷³ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 285, арк. 134.

⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 338, арк. 123–124.

⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 271, арк. 2–3.

костел м. Чоп – понад 80⁷⁶. У сам день свята костел м. Ужгород відвідувало 1 200–1 400 осіб⁷⁷. Показово, що деякі вірники практикували подвійне святкування – спершу святили паску в католиків, потім у православних (або навпаки), про що уповноваженому прямо розповідав священник костелу м. Берегово⁷⁸. Дітей, особливо дошкільного віку, у великі свята приводили масово: у Великдень 1962 р. у костелі м. Ужгород нараховувалося близько 60 дітей, з них 50 дошкільнят⁷⁹. Духовенство свідомо орієнтувало найбільшу увагу саме на цю вікову групу, оскільки прямий вплив на школярів був заблокований радянською школою⁸⁰. Особливого поширення набула передвеликодня практика колективної «клятви вірності», запозичена, за поясненням адміністратора Я. Месароша, з угорського журналу «Уй Ембер»: священник ставив вірникам питання, що традиційно ставляться при хрещенні («Чи віриш у Бога Отця, всемогутнього творця неба і землі?»), а ті хором відповідали «Вірю» та «Відрікаюся» (від сатани й усіх його справ). Уповноважений, посилаючись на декрет про скасування присяги 1918 р., вимагав від адміністратора негайно припинити цю практику⁸¹.

Найяскравішою формою організованого опору «знизу» стала колективна петиція громади с. Великі Геївці. Після усного оголошення уповноваженого М. Саламатіна від 1 грудня 1960 р. про припинення діяльності громади з 1 січня 1961 р. (обґрунтоване твердженням, що церква нібито була «поміщицькою власністю»), двадцять представників громади від імені восьмисот колгоспників-католиків звернулися особисто до М. Хрущова, документально доводячи, що костел збудований власними коштами й працею вірників у 1908–1910 рр., і апелюючи до конституційних гарантій свободи віросповідання⁸². Відповідь союзного апарату РСРК від 5 січня 1961 р. була однозначно негативною: громаду знято з реєстрації, скаргу відхилено, а місцевій владі наказано терміново «освоїти культові приміщення для інших

⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 325, арк. 43; спр. 342, арк. 27; спр. 360, арк. 22–23.

⁷⁷ Там само, арк. 43.

⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 314, арк. 39.

⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 321, арк. 156.

⁸⁰ Там само, арк. 156–157.

⁸¹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 308, арк. 74–76.

⁸² ДАЗО, ф. р – 195, оп. 13, спр. 117, арк. 2–3.

целей»⁸³. Попри це, як зазначалося вище, фактичне закриття костелу розтягнулося щонайменше на рік-два.

Показово, що серед вірників, які підтримували костел матеріально, майже не відвідуючи його, траплялися й авторитетні представники радянської інтелігенції – зокрема Народний художник УРСР Й. Бокшай, колишній викладач Ужгородського університету В. Сулінчак та колишній фінробітник І. Бачинський. Усі троє були колишніми греко-католиками⁸⁴. Ще один приклад тиску «знизу» пов'язаний із реєстрацією священника в с. Оросієво, де делегація вірників погрожувала звернутися особисто до М. Хрущова, якщо їхню вимогу не задовольнять⁸⁵. Дещо іншу форму такого тиску – спробу говорити від імені всієї конфесії – засвідчує лист керівництва громади смт Вилок: голова та секретар її виконавчого органу, наводячи порівняльну статистику кількості священників в області в минулому й тепер, намагалися виступати від імені всіх католиків Закарпаття. У відповідь республіканський уповноважений наказав обласному уповноваженому перевірити, чи не стоїть за цим зверненням сам місцевий ксьондз, і надалі не допускати, щоб керівники окремих громад претендували на представництво всієї конфесії⁸⁶. Упродовж 1962–1963 рр. до уповноваженого регулярно надходили й менш політизовані, проте систематичні скарги вірників. Наприклад, неодноразово зверталися члени колишньої «двадцятки» громад с. Туря-Ремета та с. Кучава з проханням дозволити богослужіння в аварійних молитовних будинках, вірники с. Богдан клопотали щодо дозволу проводити служби на цвинтарі за відсутності зареєстрованої громади, а громада смт Вилок просила призначити їм постійного, а не приїжджого священника⁸⁷. Усі ці звернення станом на 1962–1963 рр. залишалися без задоволення.

Ці випадки засвідчують, що опір вірників РКЦ радянській релігійній політиці мав різні реєстри – від офіційних колективних петицій із апеляцією до конституційних норм до індивідуальних, часто напівлегальних форм підтримки церкви авторитетними членами радянського суспільства, а також повсякденних,

⁸³ Там само, арк. 1.

⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 304, арк. 164.

⁸⁵ Там само, арк. 165–166.

⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 326, арк. 176.

⁸⁷ ЦДАВО України, Ф. 4648, Оп. 4, Спр. 321, арк. 168.

малопомітних форм збереження релігійної ідентичності в умовах постійного адміністративного тиску.

Висновки. Проведений на основі широкого корпусу неопублікованих архівних джерел аналіз дає підстави стверджувати, що римо-католицька церква Закарпаття в 1959–1964 рр. пройшла шлях послідовного, але нерівномірного інституційного стиснення: від 58 громад і 30 священників на початок періоду до стабілізованих 41 громади і 26–27 священників до його завершення. Це скорочення відбувалося переважно адміністративними методами (зняття з реєстрації малочисельних або «фіктивно» діючих громад, обмеження реєстрації духовенства), проте супроводжувалося виразним розривом між формальними рішеннями та реальною релігійною практикою. Закриті громади продовжували фактично функціонувати роками, а рівень обрядовості серед населення області залишався одним із найвищих у республіці. Економічний аналіз (динаміка доходів громад і духовенства, поступовий перехід священників на тверді оклади з 1963 р.) підтверджує, що, попри статистичне скорочення мережі, церква зберігала достатню фінансову базу для підтримання своєї діяльності протягом усього досліджуваного періоду.

Духовенство РКЦ виробило кілька стратегій виживання. Воно демонструвало лояльність до влади. Воно перевело богослужіння на національні мови – цьому сприяли рішення II Ватиканського собору. Воно зберігало видовищну, емоційну літургійну практику, орієнтовану передусім на жінок і дітей. Іноді духовенство йшло на пряму провокацію у відповідь на тиск влади, як у випадку П. Плакінгера. Вірники теж чинили опір радянській політиці. Він мав різні форми. Колективні, юридично оформлені форми – це петиції з апеляцією до конституційних норм. Найяскравіший приклад це справа с. Великі Геївці. Подібною була спроба громади смт Вилочок звернутися від імені всіх католиків краю. Були й індивідуальні, напівлегальні форми підтримки церкви. Храми фінансували шановані представники інтелігенції. Прості вірники зберігали традиційну передвеликодню обрядовість, навіть у супереччя прямим заборонам уповноваженого.

Перспективним напрямом подальшого дослідження видається порівняльний аналіз стратегій пристосування РКЦ і реформатської церкви Закарпаття. Також варто докладніше реконструювати рецепцію рішень II Ватиканського собору духовенством і вірниками краю в другій половині 1960-х рр.

ABSTRACT

The article examines the situation of the Roman Catholic Church (RCC) in Zakarpattia under Soviet religious policy in 1959–1964. The chronological boundaries of the study are defined, on the one hand, by the beginning of the Khrushchev-era campaign to intensify anti-religious pressure, which culminated in the Resolution of the USSR Council of Ministers of 16 March 1961 «On Strengthening Control over Compliance with Legislation on Religious Cults», and, on the other, by the decisions of the Second Vatican Council, whose first effects on Zakarpattia's parishes are already recorded in the 1964 reporting.

Drawing on a broad corpus of unpublished sources from the State Archive of Zakarpattia Oblast and the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, the study reconstructs the quantitative dynamics of the RCC parish network (a reduction from 58 to 41 communities), the economic condition of the church and clergy, the mechanisms of administrative pressure exerted by the authorities (deregistration of religious communities, restrictions on the registration of clergy, oversight by assistance commissions), and the institutional history of diocesan administration (archdeaconries, the vicariate, the administratorship).

Separately analysed are the strategies of accommodation adopted by the church and clergy to Soviet reality: rhetoric of loyalty, the theatricalisation of worship services, the cult of Mary, the shift of liturgy into the believers' national languages following the Second Vatican Council, as well as conflict cases connected with the deregistration of priests (the cases of P. Plakinher and I. Motseiko). The article also considers forms of resistance «from below» among believers – from the collective petition of the Velyki Heivtsi community to N. Khrushchev and an attempt at a consolidated appeal on behalf of all Catholics of the region, to individual practices of supporting the church by respected members of the intelligentsia. It is established that, despite the consistent institutional contraction of the network, the level of religious ritual practice among the region's population remained among the highest in the republic, and the clergy retained a sufficient financial base to sustain church life throughout the period under study.

Keywords: Roman Catholic Church, Zakarpattia, Soviet religious policy, plenipotentiary for religious cults affairs, anti-religious propaganda.